

Fejlődés-gazdaságtan – újraértelmezve

Szentes Tamás: *Fejlődés-gazdaságtan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011, 531 o.

Szentes Tamás, a magyarországi fejlődéstanulmányok doyenje, a Budapesti Corvinus Egyetem professzor emeritusa új könyvet publikált az Akadémiai Kiadó Nemzetközi Gazdaság Szakkönyvtára legújabb köteteként. Az újraértelmezés azért szerepel recenzióknak címében, mert Szentes professzor már 1971-ben publikált egy szintetizáló művet az elmaradottságról, alulfejlettségről – ugyancsak az Akadémiai Kiadó kiadásában.¹ Az a mű öt angol nyelvű kiadást ért meg (1988-ig) és a fejlődő világ száznál is több egyetemén használták tankönyvként: a társadalmi-gazdasági elmaradottság átfogó politikai gazdaságtani értelmezése és kifejtése révén igazi referenciakönyvvé vált – ismertté és tekintélyessé téve Szentes Tamást mindenütt a világon, ahol fejlődéstanulmányokkal foglalkoztak.

Az elmúlt negyven évben hatalmas és átfogó változásokra került sor a világgazdaságban általában, s az úgynevezett *fejlődő országok* körében pedig különösen. Negyven évvel ezelőtt a fejlődő országok kategóriáját gyakran idézőjelek között használták – hiszen akkoriban éppen ezek az országok voltak azok, amelyek voltaképpen képtelenek voltak a fejlődésre. Azóta olyan kategóriákkal kellett megismerkednünk és megbarátkoznunk, mint *újonnan iparosodott országok* és *feltörekvő gazdaságok*; tapasztalnunk kellett, hogy a Kínai Népköztársaság vált a világgazdaság legnagyobb exportőrévé – egyben a Nemzetközi Valutaalap harmadik legnagyobb kvótatulajdonosává. Az elmúlt évtizedekben Szentes Tamás maga is kiszélesítette kutatási spektrumát – ami mindig együtt haladt magas színvonalú egyetemi oktatómunkájával.²

A kötet hét fejezetből áll, a bevezetés elhelyezi a fejlődéstanulmányokat a társadalomtudományok rendszerében. Az első fejezet a gazdasági növekedés és a fejlődés értelmezéseit mutatja be a közgazdasági elméletek történetében, míg a második, különösen terjedelmes fejezet azt a – gazdaság- és eszmetörténeti – folyamatot tárgyalja, ahogy a fejlődéstanulmányok és a fejlődés-gazdaságtan önálló tudományos diszciplínává vált, s ahogy az elmúlt évtizedekben folyamatosan gazdagodott. A szerző a harmadik – a többihez képest viszonylag rövid – fejezetben a fejlődési utak elválását elemzi a világgazdaság történetében. A negyedik, ugyancsak terjedelmes fejezet tárgyalja a fejlődés feltételeit és kritériumait a mai világgazdaságban, míg az ötödik fejezet módszertani kérdéseket vizsgál – a társadalmi-gazdasági rendszerek megkülönböztetési kritériumainak és az országok fejlettségi mutatóinak bemutatása és elemzése révén. A tanulságok és a világgazdaság előtt álló sorskérdések bemutatásával és összefoglalásával zárul a kötet.

A fejlődés-gazdaságtannak a társadalomtudományokban elfoglalt helyét tárgyaló bevezető fejezet kiemeli, hogy mára e diszciplína erőteljesen integrálta a fejlődés emberi tartalmát, nem gazdasági – társadalmi, politikai, intézményi, kulturális és erkölcsi – vetületeit, a globális összefüggések és kölcsönhatások kérdéseit, valamint a fejlődés fenntarthatóságának kérdését. A fejlődés-gazdaságtan az elmúlt évtizedekben nemcsak

¹ The Political Economy of Underdevelopment. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 5. átdolgozott és kibővített kiadás 1988.

² Világgazdaságtan. I. kötet. Elméleti és módszertani alapok. Aula, Budapest, 1999.

gazdagodott a nem szorosan vett közgazdaságtani szempontok beemelésével, de maga is gazdagította a társadalomtudományokat. „A fejlődés-gazdaságtan eddigi törekvései nemcsak tárgyának újabb és újabb országcsoportokra való kiterjedését és egyszersmind világszintű, globális problémáknak a vizsgálatba bevonását, illetve a vilárendszer-szemlélet fokozatos térhódítását vonja maga után, hanem – úgy tűnik – egy egészséges, ti. a szélsőségektől fokozatosan megszabaduló *konstruktív eklekticizmus*, illetve a szintézisre törekvés irányában való fejlődést is mutat. Ez talán a legfőbb eredménye és »üzenete«, miközben jó néhány új tétellel, fogalommal, illetve kevésbé felismert összefüggések megvilágításával is gyarapította a közgazdaság-, illetve társadalomtudomány ismeretanyagát.” (25. o. – *kiemelés az eredetiben.*)

A *fejlődés* a közgazdaságtan igen régen használt kategóriája – hiszen már Adam Smith klasszikus, a modern közgazdaság-tudományt megalapozó munkája is azt tekintette vizsgálatá központi tárgyának, hogy mitől és hogyan gyarapodik egy nemzet gazdagsága? (Nem is szólva a merkantilisták és fiziokraták évtizedekkel korábbi vitáiról!) Ezek az elméletek azonban – lényegében a második világháborúig – nemzeti, nemzetgazdasági keretek között vizsgálták a fejlődést. A fejlődés-gazdaságtan – vagy Szentés Tamás tágabb értelmezésében –, a fejlődéstan a második világháború után vált önálló diszciplínává. Ezt a folyamatot nyilvánvalóan dinamizálta egyrészt a gyarmati rendszer felbomlása, az új államok színre lépése, másrészt a világgazdaságban zajló nemzetköziesedés, majd globalizáció mindent elsöprő kibontakozása, elmélyülése. A fejlődés-gazdaságtan, illetve fejlődéstan ezért igen gyorsan változott, újabb és újabb elemzési szempontokat és módszereket vonva be az elemzésbe. A hatvanas – és jórészt a hetvenes – évek „fejlődési kudarcai” egyre erőteljesebben terelték e kutatásokat a világgazdasági tényezők meghatározó szerepe felé, a centrum–periféria viszony, illetve az abból fakadó aszimmetrikus függések rendszerének primátusa felé. E nélkül nem érthető a gazdasági és társadalmi dualitás, s az azokon alapuló – ugyancsak egyaránt gazdasági és társadalmi – dezintegráltság. Szentés Tamást – joggal – a dependenciaiskola legnagyobbjai közé szokás sorolni, de a függélméleteket soha nem kezelte egyoldalúan. „A nem szimmetrikus, nem egyenlő partnerek között kialakult világgazdasági interdependenciák ténye és a jövedelmek képződésére és nemzetközi elosztására gyakorolt hatása, valamint az interdependenciák aszimmetriáinak a partnerországok gazdagsága és társadalma belső integráltságával, illetve dezintegráltságával való összefüggése egyértelműen a *nemzeti fejlődés* »külső« és »belső« tényezőinek, illetve feltételeinek az *interakciójára*, kölcsönhatásaira és kölcsönös meghatározottságaira vall.” (287. o. – *kiemelések az eredetiben.*) Ebből egyenesen következik, hogy „hosszabb távon” igazi megoldás „csak nagyobb arányú belső szerkezeti és intézményi változások, és másrészt, az azokat segítő és nem gátló nemzetközi együttműködés révén érhető el” (289. o.).

A társadalmon belüli egyenlőtlenségek fokozatos csökkentésének és az esélyegyenlőség megteremtésének vágya vezetett a szocializmus eszméjének kialakulásához – a 20. században megvalósult szocializmus(ok)ban azonban ezek helyett „a társadalmi egyenlőtlenségek és feszültségek diktatórikus elfojtása mellett a »nemzeti« feladat, azaz a modernizáció, felzárkózás, élre törés, illetve világhatalommá válás célja vált a rendszer valós tartalmának és működésének meghatározójává” (346. o.). A szocialista rendszer ismérveit a szerző a következőkben foglalja össze: militarizálódás, a gazdálkodás hadigazdálkodás szabályai szerinti parancsuralmi működtetése, a politikai hatalom és döntéshozatal centralizálása, a nemzetközi kapcsolatok alárendelése a katonai (világhatalmi) szempontoknak és a hatalom ideológiai és kulturális monopóliumának kieroszakolása és erőszakos fenntartása. A bukás elkerülhetetlen volt, a modernizációs kísérlet zsákutcába jutott, a felzárkózás helyett fokozódott a lemaradás – alapvetően két okból: a kollektív autarkia, a közös elzárkózás, a világgazdaságból való kiszakadás. „Bár viszonylag rövid ideig tartott – legalábbis történelmi mércével mérve – az elszigetelődés, különösen a közép-európai or-

szágok esetében, a szóban forgó korszak éppen akkorra esett, amikor is a nemzeti fejlődés szempontjából meghatározó jelentőségű folyamatok indultak el, illetve gyorsultak föl a világgazdaságban, és nem utolsósorban Nyugat-Európában. (...) Nem kevésbé járult hozzá a kudarchoz másrészt az, hogy az elzárkózás ideje alatt és feltételei mellett az a fejlesztés-politika, amely pedig elvileg a világgazdasági felzárkózást szolgálta volna, valójában egy már régen elavult, inkább a 19. századra jellemző, mintsem a 20. század második felében indokolt iparosítási koncepciót követett.” (353–354. o.)

A fejlődés mai világgazdasági feltételeit elemezve, Szentés Tamás három (önmagában is rendkívül összetett) kérdéskörre koncentrált: a nemzeti-nemzetgazdasági fejlődés lehetőségeire a globalizáció korában és a regionalizáció viszonyai közepette; az állam, a piac és a civil társadalom viszonyára; a fejlődés „fenntarthatósága” és a „nemzeti” szintű versenyképesség viszonyára. A helyzet mára, sok évtizedes viták után „leegyszerűsödött”: „nem az a kérdés, hogy érdemes-e a globalizálódási és integrációs folyamatokban részt venni annak mérlegelése alapján, hogy e folyamatok mennyiben segítik elő a nemzeti fejlődést, vagy mennyiben veszélyeztetik a nemzeti értékeket! Az elzárkózás, a kimaradás ugyanis ma már nemcsak nyilvánvalóan *kudarcrá ítél politikát*, hanem már *reális alternatívát sem jelent*. A modern kommunikációs és információs technika körülményei között az elzárkózás már *meg sem valósítható*, sőt egy ilyen kísérlet ma épp a termelés és a technika terén zárja el, míg a fogyasztás terén óhatatlanul nyitva hagyja a demonstrációs hatások előtt a kaput.

A huszonegyedik század elején tehát más nincs, és nem is lehet más reális és sikerrel kecsegtető alternatíva, mint a globális és regionális folyamatokba, a világgazdaság globális rendszerébe való teljes bekapcsolódás és a változó világgazdasági körülményekhez való igazodás, a *strukturális alkalmazkodás*. Ez már nem is »választás« kérdése, hanem kényszerítő szükségszerűség.” (371–372. o. – *kiemelések az eredetiben*.)

Reális, tehát a siker reményével kecsegtető fejlesztési stratégia csak a sikeres világgazdasági alkalmazkodáson alapulhat – ami manapság egyre inkább a transznacionális társaságok globális hálózatába való beépüléstől, annak mikéntjétől, a realizálható kompetitív előnyöktől függ – melyeket azonban nem kizárólag a transznacionális társaságok stratégiai céljai, hanem a tőkefogadó országok kormányai és társadalmi teremtenek meg. A transznacionális struktúrákba való sikeres bekapcsolódás már nem alapulhat a komparatív előnyök hagyományos felfogásán, hanem a *megteremtett komparatív előnyökre* kell támaszkodnia. A megteremtett komparatív előnyök elsősorban a emberi és a szellemi tőke fejlesztésén, az általános technológiai színvonal emelésén, a külföldi és a hazai vállalatok közötti input-output kapcsolatok fejlesztésén, a gazdasági infrastruktúra megfelelő fejlesztésén, a megfelelő társadalmi magatartások gerjesztésére képes intézményi keretek kialakításán, a külföldi befektetők számára a „gazdasági közelség” (azaz: a fejlett országokéhoz hasonló gazdasági környezet) megteremtésén és fenntartásán, valamint a „gazdasági közelség” mintájára értelmezett „kulturális közelség” és „szociális közelség” kialakításán alapulhat.

A felgyorsult globalizáció korszakában az állam szerepe a nemzeti-nemzetgazdasági fejlődésben elképzelhetetlen hatékony állami szerepvállalás nélkül. A modernizálódó, a világgazdaság fejlett centrumához való felzárkózásra törekvő országok, nemzetgazdaságok számára elengedhetetlen a fentiek szerint értelmezett *megteremtett komparatív előnyök* létrejöttét segítő fejlesztési stratégia kialakítása és következetes érvényesítése. Az állam szerepe ma fontosabb, mint valaha, elsősorban a következő területeken: a emberi tőke fejlesztése, a közoktatás színvonalának emelése, a hazai tudományok kutatási kapacitásainak megteremtése és folyamatos fejlesztése; a húzóágazatok hatékony kijelölése, ösztönzése és folyamatos támogatása; a hazai bedolgozó rendszer magasabb minőségi kategóriába juttatása; a transznacionális vállalatok számára elengedhetetlen lokációs előnyök megteremtése; az infrastruktúra fejlesztése; a társadalmi kohézió megőrzése, illetve erősítése a megfelelő kulturális és szociálpolitika folytatása révén.

Számos történelmi tapasztalat bizonyítja, hogy sem a piac spontán működése, a „tökéletes piac”, sem pedig a túlzottan kiterjedt és túlzottan intenzív állami beavatkozás nem vezet a gazdaság optimális fejlődéséhez. Nem lehet „választani” az állam és a piac közül. „A döntő kérdés az, hogyan tudja a *civil társadalom* (márpedig mielőbb globális szinten is) mindkettőt, mind a piac spontán működését, mind az állam tevékenységét – éppen ezeknek egymás ellensúlyozására és ellensúlyozására való felhasználásával – korlátozni, és megfelelő irányba terelni.” (403. o. – *kiemelés az eredetiben.*) A szerző szemléletének ismeretében ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a „kompetitív előnyök megteremtésére és kihasználására irányuló *nemzeti politika* szükségességének hangsúlyozása nem jelenti azt – az ilyen politika sikere esetén sem –, hogy megfelelkezhetünk azokról a globális problémákról, köztük elsősorban a nemzetközi fejlődésbeli szakadék tényéről, a reménytelen helyzetben lévő embermilliók sorsáról, a globalizálódás árnyoldalairól, a *világgazdaság* egyenlőtlen viszonyai és egyensúlytalanságai okozta problémákról, mely problémák mielőbbi és békés megoldása nélkül egyetlen nemzetnek sem lehet biztonsága” (404. o. – *kiemelés az eredetiben.*)

A fejlődés *fenntarthatóságát* a szerző komplex módon értelmezi: ez a kategória „nemcsak ökológiai tartalmú, vagyis nemcsak a természeti környezet védelmével és a meg nem újítható természeti erőforrások kimerítésének megelőzésével kapcsolatos. Hozzá tartozik – mind előfeltételként, mind pedig tartalmilag – a megfelelő társadalmi környezet, a minden ember számára megélhetést, munkát és fejlődési lehetőséget biztosító szociális viszonyok és nemzetközi körülmények megteremtése, vagyis a társadalmakon belüli és nemzetközi »fejlődésszakadék« áthidalása, ami nélkül a természeti környezet általános védelme és a jövő generáció számára megfelelő minőségben való megőrzése sem lehetséges.

Igaz ugyan, hogy a fejlődés »fenntarthatóságának« követelményei bizonyos áldozatokat is kívánnak a jelen nemzedékeiktől, de ezeknek az áldozatoknak a vállalásával általános életkörülményeik (legalábbis az élet minősége és biztonsága szempontjából) éppenséggel javulhatnak is.” (428. o.)

Az utolsó fejezet a fejlődés általános elméleti, történelmi és módszertani tanulságait összegzi 30 pontban – ezek közül itt csak néhányat emelhetünk ki. *A fejlődés szükségszerű, meg nem szűnő jellegű és több dimenziójú:* a fejlődés olyan előrehaladó folyamat, amely kiterjed a társadalmi lét minden fontos szférájára. A fejlődés hosszabb távon csak akkor értelmezhető – azaz: a fejlődés csak akkor fenntartható –, ha a jövő generációk érdekében képes folyamatosan megőrizni a fejlődés természeti és társadalmi feltételeit. „Csak a politikától fertőzött ideológus vagy a valóságérzékét elvesztő fanatikus doktriner hiheti, hogy akad akár csak egy olyan közgazdasági elmélet is, amelynek tételei, fogalmai és módszerei teljes értékűek és univerzális érvényűek. Az elméletek lényegét és valóságos funkcióját érti félre az, aki bármely elmélettől a teljes igazság feltárását, a valóságra vonatkozó ismeretek teljességét, a napi gyakorlat, illetve gazdaságpolitika formálására való alkalmasságot vár el! (...) A fejlődéstan története, a fejlődésre vonatkozó koncepciók, illetve az elmara-dottság okait magyarázó nézetek történelmi alakulása így nemcsak a különböző elméleti irányzatok polémiáját, egymást bírálva tagadó formálódását példázza, hanem egymásra épülésüket, egymást kiegészítő és bírálva meghaladó fejlődését is. Ebben az értelemben az *eklekticismusnak egyfajta konstruktív változata* jelzi e tudományág fejlődésének alig-hanem természetes irányát.” (477. o. – *kiemelés tőlem, Cs. Gy.*) A sikeres fejlődési utak mindig egyszerre voltak a belső nemzeti-nemzetgazdasági cselekvés és a külső, világgazdasági feltételek optimális körülményeinek együttes eredményei és következményei. A befelé fordulás, elzárkózás és a nyitottság szembeállításá véggépp túlhaladottá vált: nincs sikeres belgazdasági politika sikeres világgazdasági alkalmazkodás nélkül, de sikeres világgazdasági alkalmazkodás sem képzelhető el megfelelő belső gazdaságpolitika nélkül. A liberális gazdaságpolitikák – ma is, mint a gazdaságtörténetben mindig is – a fejlet-

tebb országok számára kedvezőbb, a kevésbé fejlettek számára kedvezőtlenebb hatásúak. Éppen ezért a valódi modernizáció és felzárkózás csak hatékony állami beavatkozással, sikeres gazdaságpolitikával, a nemzetgazdasági versenyelőnyök folyamatos fokozásával képzelhető el. A sikeres felzárkózás feltételezi a civil társadalom folyamatos erősödését, s annak a képességének a növekedését, hogy egyszerre legyen képes kontrollálni a piaci folyamatokat és az állami gazdasági aktivitást.

A záró alfejezetben Szentés Tamás visszatér ahhoz a problémakörhöz, amely a hetvenes évek első felében (az első kőolaj-árrobbanás után és annak nyomán) már egyszer úgy tűnt, központivá válik, de azután gyorsan elmerült a globális adósságválságban – ez pedig *egy új, demokratikus világtrend kibontakozásának feltételeinek* kérdésköre. Ahhoz, hogy *világszinten is kifejlődhessen egyfajta „szociális piacgazdaság”* és egyúttal kibontakozhasson a *világtársadalomnak egy új, békés és demokratikus rendje*, Szentés Tamás felfogásában ma és a jövőben négy tényező együttes érvényesülésére van szükség: az államközi megállapodások és a sokoldalú nemzetközi gazdasági intézmények fokozatos, de célirányos reformja; a civil szervezetek globális szerveződésének előmozdítása; a társadalmakon belüli és nemzetközi, illetve államközi együttműködés és érdekegyeztetés, valamint a közös cselekvés fejlesztése; egyfajta „új felvilágosodás” és általános (tehát globális) erkölcsi megújulás.

*

Szentés Tamás szemléletmódja történeti, kritikai és holisztikus egyidejűleg, amit következetesen alkalmaz elemzésében és az következtetéseiben egyaránt. A fejlődés kategóriáját Szentés Tamás széles értelemben fogja fel: kiterjed a társadalom életének minden szférájára, a politikai és a gazdasági, az intézményi és a szociális viszonyokra, az egészségügyi és oktatási rendszerekre stb. Bár növekedés nélkül nincs fejlődés, de a fejlődés sokkal több, sokkal komplexebb, mint a makrogazdasági növekedés. Szentés Tamásnak szilárd meggyőződése, hogy nem létezik fejlődés kirekesztés, megfosztás alapján – sem egy nemzetgazdaságon belül, sem globálisan, a világgazdaság egészében.

A kötetet a szerzőtől immár ötven éve megszokott alaposan dolgozza föl a fejlődés-gazdaságtan elmélet-történeti előzményeit; teljes objektivitással mutatja be a fejlődés-gazdaságtan gyakorlatilag valamennyi iskoláját az elmúlt hat-hét évtizedből; rendkívüli műveltségére és szakmai tájékozottságára alapozva fejti ki a fejlődés (és a fejlődés hiányának) fő kérdéseit, legfontosabb problémáit.

Szentés Tamás életművében újabb *opus magnum* ez a mű – méltó mindazok figyelmére, akiket érdekel a fejlődés, a világgazdasági változások, a 21. század globális gazdaságának és társadalmának sorsdöntő kérdései. A mű nemcsak a szerző, de a fejlődéstanulmányok elmúlt öt évtizedes fejlődését is jól tükrözi. Szentés Tamás következetes a kutatási módszerben, megközelítése klasszikusan társadalomtudományi, tehát multidiszciplináris – az elemzés ugyanakkor reflektál az elmúlt évtizedek minden fontos fejlődéseméleti problémájára és iskolájára. Remélhetően mihamarabb angolul is megjelenik ez a kítűnő könyv, s így – Szentés Tamás korábbi műveihez hasonlóan – a nemzetközi tudományos irodalom is gazdagodhat általa.

Csáki György